JOAN MARGARIT, L'HUMANISTA

Lluís Lucea

De 1979 ençà,(1) la conjunció dels termes *humanisme* i *català* ha suscitat no poques discussions entre els especialistes del país, sobretot si es donava a l'adjectiu *català* un contingut exclusivament lingüístic en comptes d'històric, geogràfic i cultural. El 2001 Mariàngela Vilallonga aclaria força els termes en un article gairebé programàtic: «Crec que el terme *humanisme* sí que *defineix la cultura literària dels nostres escriptors en llatí des de la* segona meitat del segle XV i tot el segle XVI. Perquè hi preval tot allò relacionat amb els *studia humanitatis* per damunt de la influència d'elements procedents de l'escolàstica».(2) Sembla clar, doncs, que només cal considerar humanistes catalans aquells autors que van viure entre la segona meitat del segle XV i tot el segle XVI en l'àmbit geogràfic de la llengua catalana, que van *escriure la seva obra en llatí i que van conrear els studia humanitatis*, és a dir, l'estudi de textos llatins (i també, però menys freqüentment, grecs) sobre gramàtica, retòrica, història, poesia i filosofia moral escrits per autors de l'antiguitat com ara Ciceró, Quintilià, Livi, Sal·lusti, Virgili, Ovidi o Sèneca. Compleix aquests requisits Joan Margarit i Pau?

Studia humanitatis

Aquest futur bisbe de Girona i cardenal, «originari de la classe eqüestre» de la ciutat,(3) hi va néixer pels volts de 1421. Després d'una llarga carrera com a home d'església –iniciada com a bisbe d'Elna el 1453–, canceller reial, ambaixador i escriptor, va morir a Roma el 21 de novembre de 1484. Cronològicament, doncs, formaria part de la primera fornada d'humanistes catalans al costat de Jeroni Pau, Pere Miquel Carbonell i Joan Ramon Ferrer.(4) Tota *la seva obra coneguda, s'hagi conservat o no i de la qual es parlarà* més endavant, fou produïda a partir de 1450 i, excepte un discurs en català a les corts de Barcelona de 1454,(5) escrita en llatí. Abans de parlar de la seva formació i de la seva relació amb els *studia humanitatis*, s'imposa un breu parèntesi valoratiu d'aquesta obra. Segons Josep M. Nadal i Modest Prats,(6) «la peça oratòria de Margarit és, des d'un punt de vista d'història de la llengua, *una mostra esplèndida d'una prosa culta rica de matisos sintàc*tics, moderna en la incorporació de cultismes, gens detonants per altra banda, que ens obre a la perspectiva d'una maduresa magnífica, a la meitat del quatre-cents». Des d'un punt de vista d'història política és una reeixida mostra, amb les justes pinzellades d'erudició i amb un tacte exquisidament diplomàtic, del corrent que propugnava la tornada del rei Alfons el Magnànim –recordem que va *viure sempre al regne de Nàpols, després d'haver-lo conquerit el* 1443– per tal de corregir la situació crítica que vivia el Principat.(7)

Tot i que l'assumpte de l'esmentat discurs podria fer pensar que Margarit devia tenir una opinió no gaire bona sobre aquest monarca, la seva obra posterior desmenteix aquesta deducció, o fa palesa almenys la precipitació amb què ha estat realitzada. Al capítol desè de la *Corona regum*, després d'haver parlat d'aquells *governants antics que destacaren en els estudis i el conreu de les* lletres, fa el següent elogi del rei Alfons, oncle del futur Ferran el catòlic:(8) «De tots ells el diví Alfons, el teu oncle patern, imità els estudis i els costums. Mai no deixà passar un sol dia sense fer dues lectures: l'una de les Sagrades Escriptures i l'altra, d'història i humanitats» –*humanitatis studiis*–, «de les quals la primera, el coneixement de les coses divines, l'apropava més a Déu. La segona l'instruïa amb l'exemple dels antics, amb els quals podia ordenar la seva vida. Tingué al seu costat els homes més doctes en tots

JOSEP M. OLIVERAS

els estudis de les arts liberals. Amb ells a taula, mentre menjava o després de dinar o de sopar, mai no deixà de manar que s'enraonés. No passà mai cap dia sense el lloable exercici de les lletres, i no crec que s'hagi de passar per alt el que féu memorablement el mateix Alfons; perquè en fer-se vell i havent-se adonat que se li oblidaven els principis de la gramàtica, decidí aprendre'ls de nou des del començament i, després de prendre un mestre o preceptor de gramàtica, aleshores es llevava, ja fos despert, amb son, o hi anava sense haver dormit i, tant si passava el temps de lleure com si anava de cacera, sempre li agradava entaular discussions de gramàtica. Amb aquesta lloable obra d'Alfons se succeí que tots els cortesans del palau reial que eren poc instruïts d'aquesta manera aprengueren les lletres i la gramàtica gràcies al rei. De salvatges i ignorants, esdevingueren barons il·lustres». Cal afegir que Margarit no era només un testimoni d'oïda sinó que podia haver viscut alguna de les situacions descrites. Per tal de veure-ho més clarament ens cal recular una mica en el temps.

Formació a Itàlia

Entre 1437 i 1443 el joveníssim Margarit es trobava a Bolonya seguint els seus estudis de dret a la universitat. Aquesta estada li devia permetre introduir-se també en els estudis humanístics. Entre 1448 i 1453 el tornem a trobar a Itàlia, vivint entre Roma –com a membre de la Cambra Apostòlica des de 1450 i ambaixador del papa Nicolau V– i Nàpols –com a ambaixador d'Alfons el Magnànim–. Cal dir que el papa Nicolau V ha estat considerat per molts el primer papa del Renaixement –el veritable fundador de la Biblioteca Vaticana i una mena de mecenes d'humanistes cèlebres– i que a la cort del Magnànim a Nàpols hi foren presents, amb major o menor freqüència, humanistes de prestigi com Lorenzo Valla, Antonio Beccadelli, Poggio Bracciolini, Pier Candido Decembrio o Leonardo Bruni. Més endavant, mort el Magnànim el 1458, Margarit formà part de l'ambaixada de Joan II al Congrés de Màntua de 1459 i va ser, entre altres coses, l'encarregat de presentar l'homenatge del nou rei al papa Pius II, l'eminent humanista Enea Silvio Piccolomini. El 1481 tornà per darrera vegada a Itàlia per dur a terme diverses i importants missions diplomàtiques, gràcies a l'èxit de les quals el papa Sixte IV el nomenà cardenal el 1483. Participà al conclave que escollí Innocenci VIII i morí el mateix any. Les seves estades a Itàlia, a més d'ocupar gairebé divuit anys de la seva vida, li van permetre entrar en contacte directe i personal amb els humanistes italians de l'època, tenir accés a les seves obres i

Detall de l'antependi, conservat al tresor de la catedral de Girona, que reprodueix el retrat del cardenal.

fins i tot comprar-ne algun exemplar. I adquirir el prestigi necessari per ser inclòs pel seu amic i llibreter Vespasiano da Bisticci a les *Vite di uomini illustri del secolo XV*, amb termes tan elogiosos com els següents:(9) «Egli è dottissimo e in jure canonico e civile, ed ha notizia universale di teologia e di filosofia, e degli studi d'umanità e di storia; è grandissimo cosmografo e universalmente d'ogni cosa ha notizia».

Dues al·lusions, fins ara, als *studia humanitatis*, en boca de Margarit o referides a ell. Però podrien trobar-se'n més. Al capítol 26 del *Templum Domini* Margarit constata els perjudicis que el declivi dels estudis de lletres, per manca de reconeixement públic, pot provocar en la situació d'un regne, i hi afegeix com a prova: «Jo mateix he estat testimoni de la disminució que han sofert els establiments d'ensenyança a Itàlia i a França, que abans havien florit en gran nombre i avui han quedat reduïts a menys de la meitat, perquè quan hom observa que no comporta cap premi el veritable conreu de les lletres, en cap cosa no pensen menys els homes que a sufragar les despeses pels estudis i llibres, tan tinguts abans en el cor pels pares que destinaven llurs fills a una carrera literària». I comenta tot seguit Tate, de l'obra del qual s'ha reproduït la traducció:(10) «Dubto que hi hagi en tota la literatura catalana del segle XV una declaració més explícita sobre el valor de l'educació en conjunt o sobre el valor dels mestres».

La biblioteca

Algun impacient massa donat a les demostracions empíriques podria objectar que tot això són només paraules, que les paraules poden maquillar la realitat i que el que calen són fets comprovables, coses tangibles. Ocupem-nos, doncs, de la biblioteca de Margarit. Sortosament s'ha pogut reconstruir, gràcies a diversos documents i estudis,(11) el catàleg de llibres que havien pertangut al cardenal Margarit i, fins i tot, alguns d'aquests llibres poden ser consultats en biblioteques actuals. Per no allunyar-nos gaire de la hipòtesi que es pretén demostrar només s'oferirà la llista d'autors i obres de l'antiguitat clàssica o tardana i dels segles XIV i XV: Aristòtil -*Política* i altres obres-, Ciceró -*Discursos* i *Tusculanes*-, Ovidi -*Metamorfosis*-, Quintilià -*Institució Oratòria*-, Priscià -*Institucions de gramàtica*-, Ptolemeu -*Cosmografia*-, Vegeci -*Epítom militar*-, Boccaccio -*Sobre la genealogia dels déus* i *Sobre els casos dels homes il·lustres*-, Petrarca -*Sobre els homes il·lustres, Sobre els remeis contra ambdós tipus de fortuna* i *Triomfs*-, Sozomeno da Pistoia -*Crònica universal*-. Tanmateix, podria replicar algun escèptic, caldria veure quin ús va donar a aquests llibres -i a altres que no se sap si formaren part de la seva biblioteca però que pogué consultar- i si tenen alguna presència en la seva producció escrita. Per saber-ho, caldrà ocupar-se de les seves obres.

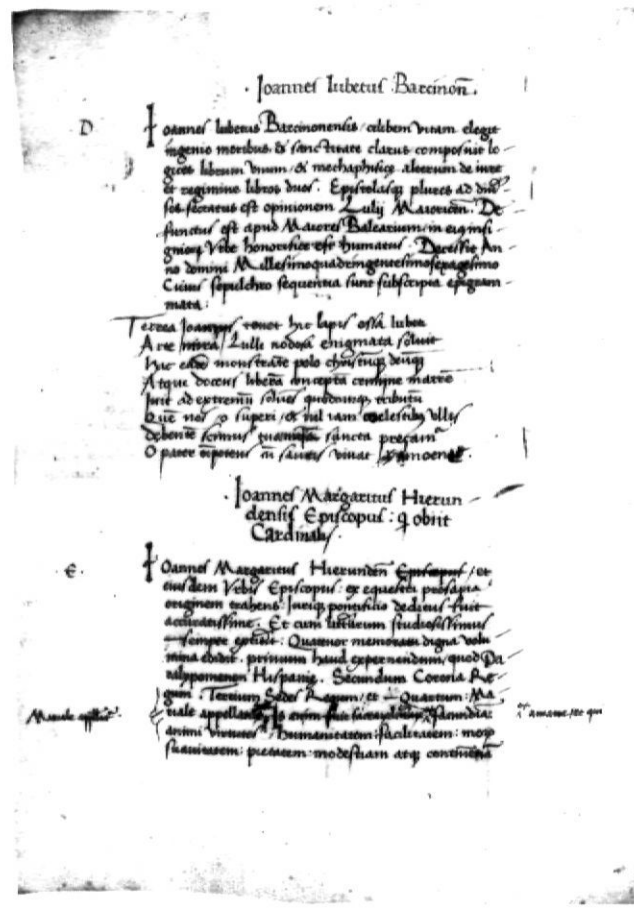

Fragment del De uiris illustribus catalanis, *de Pere Miquel Carbonell, sobre el cardenal Margarit.*

L'obra en llatí

Pere Miquel Carbonell escriu en la ja esmentada biografia: «I com que sempre es va mostrar molt estudiós de les lletres va publicar quatre volums dignes de recordar: el primer no menyspreable que es diu *Paralypomenon Hispaniae*, el segon *Corona regum*, el tercer *Sedes regum* i el quart *Mariale*». Les dues darreres obres no s'han conservat però, deixant de banda aquests mots de Carbonell, en tenim notícia gràcies a les referències que el mateix autor hi fa en alguns passatges de les seves obres conservades, principalment a la *Corona regum*. La primera, també anomenada *Epistola seu libellus de educatione Ferdinandi Aragoniae principis*, vindria a ser una mena de guia moral del futur governant; la segona, també coneguda com a *De laudibus Mariae Virginis*, és possible que s'hagués d'incloure entre les obres que suscità «la polèmica d'aleshores entre franciscans i dominicans sobre la Immaculada Concepció».(12) Tot i que l'arxiver barceloní no les

esmenti, hi ha dues altres obres dignes de record -a més d'alguns discursos en llatí-(13) i accessibles al lector d'avui: el *Templum Domini* i el *De origine regum Hispaniae et Gotorum*. Tot seguit es procedirà a la presentació, per ordre cronològic de composició, i descripció de les quatre obres conservades, amb un interès especial per remarcar les fonts bibliogràfiques que foren utilitzades en llur redacció.

L'origen dels reis d'Hispània i dels gots

De origine regum Hispaniae et Gotorum fou escrita entre 1458 i 1460 i només se'n conserva un manuscrit a la Biblioteca Ambrosiana de Milà.(14) És una obra força breu -una vintena de pàgines en el manuscrit- en la qual Margarit, després d'haver-se ocupat dels orígens remots dels gots i de llur pas per Itàlia, explica amb més detall la seva arribada a Hispània i els posa en relació amb les dinasties reials de Castella i d'Aragó i Catalunya. Hi apareix, com no podia ser d'altra manera, l'estada a Barcelona de Gal·la Placídia, filla de l'emperador Teodosi i muller del rei got Ataülf, així com una superficial referència als tres-cents anys de regnat dels gots a Hispània, a la invasió musulmana i als inicis de la «Reconquesta», però amb un interès especial per la duta a terme a la banda oriental de la península. I també l'explicació etimològica del nom de *Catalunya* com a evolució del terme *Gotolània*. Les fonts que hi apareixen esmentades són, principalment, el *Sobre la ciutat de Déu* de Sant Agustí, el *Sobre les coses d'Hispània* de Roderic de Toledo, les *Històries contra els pagans* de Pau Orosi i la *Cosmografia* de Claudi Ptolemeu. Tanmateix, Tate afirma que també va seguir altres fonts, «dues obres del florentí Leonardo Bruni: la seva versió de *De bello italico adversus gothos* de Procopi i *Historiarum Florentini Populi libri XII*».

El temple del Senyor

Templum Domini fou escrita durant els primers anys de la guerra civil catalana (1462-1472), possiblement començada pels volts de 1464, i només se'n conserva un manuscrit a la Biblioteca de la Catedral de Barcelona.(15) La seva intenció era demostrar que els llocs de culte han de ser sempre respectats, fins i tot en moments difícils com una guerra, i que els reis, encara que el seu poder sigui un do de Déu, han de ser controlats i aconsellats per un sacerdot. Segons Tate, aquest tractat «difícilment pot ser considerat, ni des del punt de vista més superficial, un pamflet polític. És veritat que comença com a tal, amb referències al passat històric immediat, la rebel·lió, el sacrilegi comès pels oficials reials en intentar apoderar-se del tresor» (una referència al saqueig del monestir de Ripoll?), «però aquest to urgent aviat desapareix entre paràgrafs de densos i sovint digressius capítols d'història des dels temps fabulosos fins avui». Seria doncs, superant l'anècdota que n'és el pretext principal, una obra de moral política que il·lustra les parts més teòriques sobre les relacions entre el poder temporal i l'espiritual amb extensos, i sovint amens, parèntesis sobre la història d'aquestes relacions des de la més remota antiguitat, no sols romana sinó també hebrea, fins a la més estricta contemporaneïtat, no sols catalanoaragonesa sinó també europea. Li forneixen aquests materials tant les fonts bibliogràfiques abundoses i diverses que utilitza com els seus coneixements de primera mà sobre els avatars dinàstics de les cases reials europees del seu temps, fruit de la seva densa i intensa activitat diplomàtica. Entre les primeres caldria destacar, deixant de banda l'Antic i el Nou Testament, la patrística i l'obra de Flavi Josep sobre les antiguitats hebraiques, les *Institucions divines* de Lactanci, *Els fets i dites memorables* de Valeri Màxim, les *Històries contra els pagans* d'Orosi, els epítoms de Justí i d'Eutropi, *Sobre la natura dels déus* de Ciceró, *Sobre els casos dels homes il·lustres* de Boccaccio i, entre moltes altres, les obres de Leonardo Bruni, Diodor, Sal·lusti,

Signatura autògrafa de Joan Margarit, en una carta als consellers de Barcelona datada el 15 de novembre de 1483 i reproduïda a Los Reys d'Aragó y la Seu de Girona, *de Fidel Fita.*

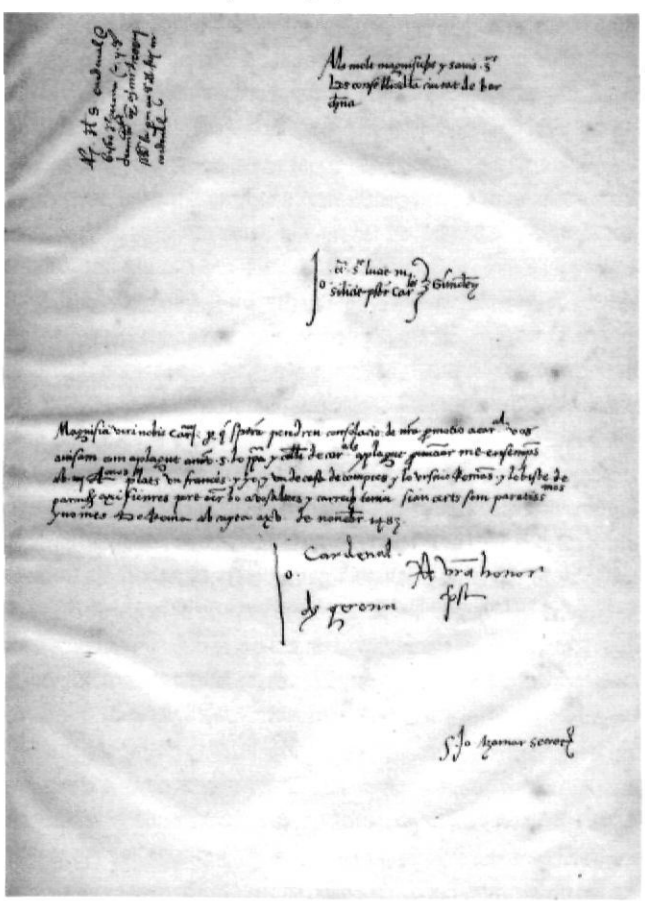

UdG

Isidor, Vegeci o Aristòtil. Robert Brian Tate ha adduït tres raons per considerar-la una obra important -i digna, caldria afegir, d'una edició i traducció segons els criteris filològics actuals-: és el testimoni de les «serioses diferències d'opinió en qüestions polítiques» entre el rei Joan II i el bisbe Margarit, la formulació de «les seves idees en relació amb l'Església i l'estat» i la prova fefaent de «l'extensió dels coneixements històrics de Margarit a la meitat de la dècada dels seixanta».

La corona dels reis

Corona regum fou escrita cap a 1469 i només se'n conserva un manuscrit a la biblioteca d'El Escorial.(16) Sobre aquesta obra va dir el seu amic Vespasiano da Bisticci: «è mirabil cosa, perchè fa una corona a uno re, e tutte le pietre vi si convergono drento, e a ogni pietra da la sua similitudine, conveniente al governo di uno re». Es tracta d'una guia moral del bon monarca plena dels ideals renaixentistes sobre l'educació dels joves. Isabel Segarra en diu: «és un tractat humanístic dedicat a l'educació del príncep Ferran d'Aragó, el futur rei anomenat el Catòlic. Joan Margarit construeix el seu discurs partint d'un dels símbols més emblemàtics de la monarquia, la corona. Al voltant de la significació de la corona reial el nostre humanista articula el seu pensament moral i polític, que el portarà a traçar un programa pedagògic per al príncep per mitjà de l'exhortació al conreu de les virtuts. [...] Margarit ofereix a Ferran una corona formada per trenta pedres precioses encastades, cadascuna de les quals simbolitza una virtut necessària al governant». Tot i que es trobi «emmarcada en el gènere dels *specula principum* del període humanístic», és també «la formulació d'una teoria política concreta», aquella que veu avalat el poder de la monarquia «per la intervenció de la puixança sacerdotal», idees que ja es trobaven en el *Templum Domini*. Els fonaments de la seva obra cal buscar-los en el pensament d'Aristòtil -l'*Ètica* i la *Política*-, de Ciceró -*Sobre els deures* i les *Tusculanes*- i de Sèneca -*Sobre els beneficis* i *Sobre la clemència*-. També l'apuntalen la Bíblia, *Sobre el regiment dels prínceps* d'Egidi de Roma, l'obra d'Agustí i alguns lapidaris. Les digressions històriques que amaneixen el seu discurs provenen, entre d'altres, de Lactanci, d'Orosi, de Flavi Josep i de Justí. La seva teoria política no es diferencia gaire de l'habitual en els tractats humanístics de tema semblant, com ara els *De principe* de Bartolomeo Platina i de Giovanni Pontano; ara bé, sí que sembla excessiu, com han volgut alguns crítics,(17) fer de Margarit un company o precursor de Maquiavel. Sobre aquest aspecte, apunta Tate: «No fou un empíric tan complet com el florentí, ni la Roma imperial fou el seu model d'administració». I hi afegeix més endavant: «La significació principal de Margarit dins aquest camp és que passà per alt les tradicions del Principat i contribuí al conreu de les idees que havien de ser vitals per al futur d'Espanya».

Les coses oblidades d'Hispània

Els *Paralipomenon Hispaniae libri decem* foren començats a escriure a la dècada dels seixanta i reescrits amb una certa insistència fins a la mort de l'autor, tal com es dedueix d'un dels dos manuscrits en què es pot llegir aquesta obra, el de la Biblioteca Nacional de Madrid. Tant l'altre, a la Real Acadèmia de la Història de Madrid, com les edicions de Sancho de Nebrija (Granada, 1545), de Robert Bell (Frankfurt, 1579) i d'Andreas Schott (Frankfurt, 1603-1605), l'han transmès acompanyat d'altres obres d'història d'Espanya escrites en llatí.(18) La intenció de Margarit era recuperar i portar a la llum tots els fets de la història antiga d'Hispània que foren oblidats o no prou destacats pels autors anteriors a ell. És per això que en un interessantíssim proemi fa una crítica més o menys benèvola dels quatre autors hispans que se n'ocuparen (Trogus Pompeu -abreujat per Justí-, Pau Orosi, Isidor de Sevilla i Roderic de Toledo), dóna una llista d'autors grecs i llatins dels quals ha extret informació i explica breument el pla de la seva obra: «he començat un llibre sobre les gestes dels Hispans, sobretot dels antics, obra que, dividida en deu llibres, he decidit titular *Paralipomenon Hispaniae*, és a dir, "llibre de les coses oblidades", ja que, encara que allò que hi incloc ja hagi estat explicat, jo, tanmateix, no ho he percaçat en els nostres grans escriptors sinó que ho he trobat tot en els comentaris estrangers, tan grecs com llatins; i posaré fi a l'obra amb l'arribada dels Gots a Hispània [...]. El nostre propòsit, en canvi, és només restaurar de nou les coses oblidades. He dividit, doncs, la meva obra en deu llibres».(19) El contingut d'aquests deu llibres podria agrupar-se en quatre parts, seguint de prop la descripció de Tate: una primera de caràcter etnogràfic i geogràfic plena de consideracions d'ordre lèxic -l'etimologia dels topònims, l'evolució d'aquests o bé la correspondència entre els antics i els nous- (llibre I); una segona sobre la colonització grega de la península i el període precartaginès, que inclou una digressió mitològica sobre Hèrcules (llibres II i III); una tercera sobre les guerres púniques a Hispània, amb les imprescindibles referències a la presa de Sagunt, la guerra contra els numantins i la destrucció de Cartago i Numància (llibres IV a VII); i una darrera sobre la dominació romana a l'època de les guerres civils -de Màrius i Sul·la i de Cèsar i Pompeu- i durant els primers anys de l'imperi d'August (llibres VIII a X). Deixant de banda els autors «hispans» ja esmentats, utilitza com a fonts d'abundant informació les obres d'Estrabó -la *Geografia* en la traducció llatina de Guarino Guarini i Gregorio Tifernate-, Ptolemeu -la *Cosmografia* en la de Iacopo Angeli da Scarperia-, Diodor Sícul -la *Biblioteca històrica* en la de Poggio Bracciolini-, Dionisi Periegetes -la *Descripció de la terra* en la d'Antonio Beccaria-, Plutarc -la *Vida de Sertori* en la de Leonardo Bruni, per exemple-, Plini el Vell, Pomponi Mela, Titus Livi, Boccaccio -*Sobre la genealogia dels déus*-,

Petrarca -la seva biografia de Juli Cèsar- i Sozomeno da Pistoia, entre molts altres. Sovint en fa un ús força crític i assenyat: analitza totes les que parlen d'un mateix aspecte, les compara, les contrasta, si cal, amb comprovacions més empíriques -observació directa del territori o de mapes- o documentals i accepta aquella que considera més encertada, o més convenient als seus interessos. Tanmateix, val a dir, per a escàndol d'aquells que tinguin una imatge idealitzada dels humanistes italians, sovint també utilitza sense confessar-ho o amagant-se'n fonts més acostades al seu temps, com els ja esmentats Petrarca i Sozomeno o els més medievals Papies i Vincent de Beauvais -tal com, d'altra banda, ja havien fet abans d'ell el mateix Petrarca amb els *Comentaris sobre la vida de Juli Cèsar* de Cels o el mateix Sozomeno amb l'obra de Livi-. Un dels primers lectors de l'obra, el monjo Hilarió de Verona, doctor en teologia, la descriu amb els següents adjectius: «docta, erudita, elegant i eloqüent», i després de més de mig segle, usant els mots de Mariàngela Vilallonga, es pot afirmar que és «una obra d'història escrita per un humanista, és a dir, un conreador dels *studia humanitatis* i, en conseqüència, és l'obra d'un filòleg».

El lector pacient que hagi arribat fins aquí es mereix un paràgraf final, de caràcter conclusiu, que resumeixi en certa manera els arguments que han estat desenvolupats per provar de demostrar que Joan Margarit i Pau era un veritable humanista. L'autor del *Paralipomenon* -possiblement la seva obra de caràcter més humanístic- va desenvolupar la major part de les seves múltiples activitats durant la segona meitat del segle XV, va escriure la pràctica totalitat de la seva obra en llatí i, tant per formació com per contacte amb la realitat cultural italiana de la seva època, va deixar-se influir -o en va cercar la influència- pels principis rectors dels *studia humanitatis*.

Lluís Lucero Comas *és filòleg.*

1. Aquest és l'any en què es va celebrar a Andorra el Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes durant el qual Lola Badia va presentar el seu treball «L'"humanisme català": formació i crisi d'un concepte historiogràfic». El podem llegir a les *Actes* de l'esmentat Col·loqui i també dins Lola BADIA, *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella*, Barcelona, 1988, p. 13-38.
2. «Humanisme català», *Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats*, Estudi General, 21, vol. I, Girona, 2001, p. 475-488.
3. Manllevo aquests mots a Pere Miquel Carbonell, arxiver i historiador, que va escriure un molt útil *De uiris illustribus catalanis*, que inclou una breu nota sobre Joan Margarit. Vegeu Mariàngela VILALLONGA, *Dos opuscles de Pere Miquel Carbonell*, Barcelona, 1988, p. 58-61.
4. Sobre aquests autors, i molts altres, vegeu Mariàngela VILALLONGA, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Barcelona, 1993.
5. Es pot llegir aquest discurs a l'apèndix XV de la no encara superada monografia de Robert Brian TATE, *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona*, Barcelona, 1976.
6. *Història de la llengua catalana*, vol. 2 (*El segle XV*), Barcelona, 1996, p. 248.
7. Vegeu Ramon ARAMON I SERRA, «L'absència del Magnànim com a tema poètic», a *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón, 1955, Actas y comunicaciones*, vol. II, Barcelona, 1970, p. 404-407.
8. La traducció d'aquest fragment (10, 23-24) és feta per Isabel Segarra. Vegeu la seva tesi doctoral, presentada a Barcelona el setembre de 1999: *El tractat «Corona regum» de Joan Margarit i Pau: edició, traducció i estudi* -que aviat es veurà convertida en llibre i publicada.
9. Segons l'edició de Paolo d'Ancona i Erhard Aeschlimann (Milà, 1951).
10. Ob. cit., p.153-154.
11. Vegeu, entre altres, Enric MIRAMBELL, «Un memorial del Cardenal Margarit», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 22, Girona, 1975, p. 75-95; Robert Brian TATE, ob. cit., p. 159-168, 327-337; i Lluís LUCERO, «El *Paralipomenon Hispaniae* de Joan Margarit i els humanistes italians», dins *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV)*, Barcelona, 2002, p. 271-284.
12. TATE, ob.cit., p.150.
13. Com ara els pronunciats davant el concili de Florència (març de 1459), davant el duc de Milà (juny de 1459) i davant el senat venecià (maig de 1481).
14. Podem llegir una transcripció d'aquesta obra en l'apèndix XXI (p. 365-373) de la imprescindible monografia de Tate, tan sovint esmentada, a la qual també remeto el lector interessat a aprofundir en el seu coneixement (ob. cit., p. 215-225).
15. És aquest el manuscrit que Fidel Fita va transcriure com a apèndix del seu discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de la Història de Madrid: *El Gerundense y la España primitiva*, Madrid, 1879, p. 97-219. Joaquim Gou i Solà en va oferir una traducció castellana -massa intervencionista segons els criteris filològics actuals-: «El Templo del Señor, al serenísimo rey de Aragón, Juan Segundo», publicada a la *Revista de Gerona*, X-XI (1886-1888). També se n'ha ocupat Tate (ob. cit., p. 177-199 i 355-362).
16. A més de la ja esmentada (nota 8) tesi encara inèdita d'Isabel Segarra, vegeu TATE, ob. cit., p. 199-208, i Isabel SEGARRA, «El tractat *Corona regum*: l'humanisme italià i el pensament polític de Joan Margarit», dins *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (s. XIII-XV)*, Barcelona, 2002, p. 285-296.
17. Vegeu, per exemple, Francisco Elías de TEJADA, «Un precursor de Maquiavelo. El realismo renacentista del cardenal Gerundense», *Las ciencias*, XIII (1948).
18. A més de Tate (ob. cit., p. 225-283) i Fita (ob. cit., p. 32-38), també s'està ocupant d'aquesta obra Lluís Lucero en l'article esmentat a la nota 11 i, entre altres, a: «La tradición manuscrita y el uso de las fuentes en el libro II del *Paralipomenon Hispaniae*», *Actas del IV Congreso de postgraduados en Estudios Hispánicos*, Londres, 1996, p. 101-111; i «Joan Margarit, Fidel Fita i Robert B. Tate: la dedicatòria del *Paralipomenon Hispaniae*», *Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats*, Estudi General, 21, vol. I, Girona, 2001, p. 465-473. Pendent de conclusió i publicació la tesi doctoral de qui signa aquest article, titulada *Els «Paralipomenon Hispaniae libri decem» de Joan Margarit: edició crítica, traducció i estudi* i dirigida per Mariàngela Vilallonga, es poden llegir fragments d'aquesta obra de Margarit en els estudis ja esmentats de Fita i de Tate i en el meu treball de recerca inèdit *El llibre II del «Paralipomenon Hispaniae» de Joan Margarit. Edició crítica, traducció i estudi*, Girona, 1994.
19. *Paralipomenon*, I, proemi, 16-19, segons la meva edició.